

Історичні аспекти етносоціальних і демографічних процесів

І. А. Мельничук

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ЯК НОВА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ПРИЧИНИ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО УСПІХУ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

У статті подано аналіз причин і перебігу процесу поступової втрати князівсько-магнатською і шляхетською верствами ознак політичної еліти українського суспільства. Показаний глибинний зміст переходу до козацької старшинської еліти ролі еліти нації. Ключові слова: політична еліта, магнати і князі, шляхта, козацька старшина

Проблема, винесена у заголовок статті, є на сьогодні однією з найбільш актуальних не тільки у вітчизняній, а й у світовій історії та політичній науці. Чому стара еліта сходить з політичної сцени? Відповідь ніби лежить на поверхні: тому, що не відповідає вимогам суспільства і часу. За таких умов нація або втрачає надії на власну державність і переходить під зовнішнє управління, або знаходить у собі сили генерувати нову еліту, яка очолює національні змагання і продовжує розвиток держави, наповнюючи її новим змістом. Втім, для українських реалій пізнього середньовіччя – початку Ренесансу процес відновлення державності мав свою специфіку й об'єктивні та суб'єктивні особливості, пов'язані з розвитком нації та її політичної еліти.

Першою особливістю, і це на сьогодні видається головним, стало напрочуд своєчасне, з історичної точки зору, виокремлення з козацького середовища патріотично налаштованої старшинської еліти, яка повела Україну до автономії у складі Речі Посполитої, а згодом і незалежності. Цей процес проходив на тлі двох важливих і доповнюючих один одного чинників – порівняно короткого періоду бездержавності та швидкого витіснення з політичного поля українських князівсько-магнатських родів, які до цього втримували на місцевому рівні відносну українську окремішність.

Від самого початку литовської експансії практично автономну проукраїнську політику під тиском місцевої української еліти та власних інтересів проводили київські, подільські та волинські князі – навіть, якщо етнічно вони були литвинами. Можемо згадати, що на Київщині вся влада була зосереджена в руках нащадків першого удільного київського князя литовського походження Володимира Ольгердовича та його нащадків: сина Івана (до 1435 р.), брата останнього Олелька (1441–1454) та його сина Семена (1454–1470). Київська гілка Ольгердовичів посідала надзвичайно високе місце в ієрархії Гедиміновичів. Сучасники, а за ними й деякі історики новітнього періоду навіть умовно називали державу Володимира Ольгердовича та його нащадків другим Українським королівством. Н. Яковенко підкреслює, що сусіди вважали їх суверенними

володарями мало не всієї давньоруської території, «що простягалася від Мозиря на півночі до гирла Дніпра і Дністра на півдні та річки Сіверський Донець на сході» [1, 152]. На Волині місцеву політику і суспільне життя формували 250 українських князівських і панських родів дідичів-землевласників. Як свого часу писав Д. Дорошенко: «Тут сиділи князі Острозьські, Сангушки, Чарторийські, Дубровицькі, Збаражські, Вишневецькі, Норицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе потомки удільних князів, крім них цілий ряд старих панських родів: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські – всі вони відігравали видатну роль в політичному й культурному житті краю» [2, 110–111, 138–139]. На Поділлі князь Свидригайло Ольгердович, у рівній мірі державотворець і авантюрист, повів боротьбу за незалежність руських земель, розв'язавши громадянську війну між власне Литвою і українською князівсько-шляхетською елітою (1432–1440-і рр.).

Центральна влада у Вільно, крім прямого військового тиску, не мала інших важелів управління на українських землях, які склали 80% території держави. Співмірною була і частка української еліти у загальній масі політичної верхівки ВКЛ. Така тенденція збереглася і після ліквідації удільних князівств Вітовтом у 1399 р. Українські князі-латифундисти, найбільш заможна та впливова частина яких була патріотами України та православ'я (Острозькі, Вишневецькі), зуміли зберегти за Литовського панування фактичну автономію українських земель, принаймні на контрольованих ними величезних територіях. Вони сконцентрували у своїх руках настільки потужний військовий, економічний та політичний потенціал, що мали змогу розбудовувати у своїх маєтностях проукраїнські соціально-політичні і правові відносини за європейським зразком, мало зважаючи на ставлення до цього центральної влади. До «княжат головних» політично тяжіли й інші півтора десятки найбільш впливових князівсько-магнатських родин України, частина яких була вихідцями з Польщі і Литви: у тривалій боротьбі зі шляхетством та лінією правлячої верхівки на формування нового елітного шляхетського класу вони, здебільшого, виступали єдиним фронтом. Така ситуація дає змогу говорити про латентну державність України протягом всього періоду домінування Литви на наших землях.

Однак, вибудовану зусиллями кількох поколінь князівсько-магнатської еліти стратегічну рівновагу, яка давала змогу зберегти їй особисто свою вагу і вплив, а українській нації – поступальний шлях на засадах збереження української мови і культури, історичної пам'яті і православної віри, було підірвано Третім Литовським Статутом 1588 р. та Люблінською унією 1569 р. Українські землі перейшли під юрисдикцію Польщі,

правляча еліта якої мала амбіційні плани побудови Великої Польщі за рахунок Кресових (українських) територій. Рішучу й остаточну перевагу за нових умов отримала шляхта, яка в українських реаліях у загальній масі була орієнтована пропольськи і швидко асимілювалася.

Більше того, активні й ініціативні ватажки шляхетства з числа найкрупніших панів, формуючи регіональні партії своїх прихильників (і базу для обрання в органи влади), із задоволенням включилися у польський політичний процес та економічні й юридичні змагання за землі і вплив із магнатами-конкурентами. На Галичині, що давно була анексована Польщею, українські традиції збереглися лише в народі та середовищі дрібної незаможної шляхти.

Причини ополячення і покатоличення українського шляхетства є предметом або окремим питанням багатьох фахових досліджень (авторства М. Грушевського, І. Лінніченка, Д. Ващука, Л. Войтовича, М. Пасічника, О. Русиної, Б. Флорі, Н. Яковенко; польських дослідників В. Влодарського, О. Галецького, Х. Ловмянського, О. Бальцера, К. Петкевича, Ю. Шуйського та ін.), тому ґрунтовно зупинятися на них у рамках статті не є доцільним. Ми згодні з більшістю вказаних фахівців у тому, що для української шляхти найсолідшою приманкою виступило поступове зрівняння у правах і соціальному статусі з польсько-литовським шляхетством, хоча умовами й виступали зречення віри і національних інтересів. Такі тенденції були наслідком все тієї ж стратегії польської влади по творенню єдиної політичної елітної верстви, на який вона могла б спиратися у протистоянні з сильними і незалежними місцевими князями. Для нас важливими є головні наслідки вказаного процесу: юридичне зрівняння в правах князівської та шляхетської елітних груп призвело до безумовної домінації шляхетства у внутрішній політиці за рахунок згуртованості і чисельної переваги як фізично (6–10 % від всього населення в залежності від регіону), так і у представницьких органах влади, та пов'язаний з цим незворотній відхід від великої політики князівської еліти. На нашу думку, це стало однією з причин швидкого згасання економічної та політичної потуги князівських родів України, їх розмивання у шляхетській масі та фактичне вимирання у першій третині XVII ст.

Таким чином, на межі XVI–XVII ст., на початку нової ери Модерну Україна опинилася в критичній точці максимального ризику втрати національних ознак. Польська асиміляційна політика призвела до зникнення на теренах України не тільки решток державності, а й провідника нації на історичному шляху – власної політичної еліти. Патріотично налаштована частина дрібної та середньої української шляхти, що трималася власної мови, культури та релігії, очолити націє- та державотворчі процеси не могла, не маючи для цього ні військових, ні економічних, ні політичних ресурсів – ця шляхта була, як правило, служилою і діяла в орбіті інтересів патрона; вагомим авторитету в масах та важелю впливу на владу вона також не мала.

Втім, суттєвою особливістю України цього періоду, порівняно з іншими європейськими національними утвореннями, які за схожих умов втратили державність назавжди під тиском нових імперій, була наявність здорового й амбітного резерву в боротьбі за збереження перспектив українського відродження у вигляді вільної маси козацтва. На зламі XVI–XVII ст. українське козацтво вже являло собою потужну, знану в Європі, військово-політичну силу. Відійшли у минуле хаотичні спроби «ватаг розбійників», як їх називали у листуванні занепокоєні народною самоорганіза-

цією сусідні монархи, чинити опір агресіям турок, кримців і ногаїв, свавілля польських і українських прикордонних урядників.

Організована за взірцем регулярних армій та військових лицарських орденів, самоврядна козацька маса висунула із своїх глибин власну військово-політичну еліту, надзвичайно популярну в народі й у середовищі українських інтелектуалів, здатну на найбільші звитяги – аж до відновлення державності і здобуття незалежності. До старшинського корпусу увійшли і патріоти з числа нащадків української князівсько-шляхетської еліти (за В. Кривошеєю – 14 % від загальної кількості [3, 183–187]), які відігравали провідні ролі як серед реєстрових, так і низовиків. Можемо спостерігати у джерелах того періоду весь перебіг процесу зростання світоглядних та політичних орієнтирів козацької старшини – від спроб домогтися для козацтва рівних зі шляхетством прав і вольностей у кінці XVI та на початку XVII ст. – через озброєну боротьбу за автономію у складі Речі Посполитої, що втілювалася у козацько-польські війни 1620–30-х рр. – до Визвольної війни і відновлення української держави у середині XVII ст. [4].

Іншим важливим аспектом відмінності козацької старшинської еліти від інших елітних груп як в Європі, так і на наших землях, приміром, князівської еліти Русі XIII – початку XIV ст., стала статусна (суб'єктна) невизначеність її лідерів і виняткова складність виконання політичного завдання, яке постало перед нею. Якщо руські удільні князі, маючи легітимність влади, підтримку Церкви і народу, правові підстави, військо і апарат державного управління, не змогли у підсумку втримати незалежність в умовах зовнішньої експансії, то козацьким лідерам довелося починати з дій на окупованій та майже асимільованій території під зовнішнім управлінням, за умов потужного релігійного, економічного, військового, законодавчого та ідеологічного пресу польської державної машини. Козаки не мали представництва в органах влади, їх правовий статус не був чітко зафіксований і весь час підлягав нищівній юридичній корекції з боку Сейму – від визнання легітимним тільки реєстру до військового терору і повної заборони діяльності у вигляді сумнозвісних Ординацій.

Ми підійшли до центрального питання окресленої проблеми: з'ясування причин підсумкового успіху козацької еліти у національно-визвольній боротьбі. Відповідь на нього з боку польських істориків не відрізняється оригінальністю вже четверте століття: на думку більшості з них, козацькі гетьмани та старшина розв'язали збройний опір Короні і йшли на смерть не заради України, а в результаті незадоволених власних політичних і владних амбіцій, нерозуміння польською владою моменту, коли можна було вдовольнити хоча б частину з них рішенням про зрівняння у правах старшини і шляхти, виконання керівниками козацтва «зрадницьких» домовленостей з Кримом і Московією та ін., аж до звинувачень у переплетенні кровних і політичних інтересів татарської і козацької еліти [5].

У найбільш толерантній формі подібну думку нещодавно висловив відомий львівський професор Анджей Суліма-Камінський, розмірковуючи про вперті відмови Сейму надати козакам шляхетських прав: «Козаки, на відміну від шляхти, не могли вести з владою переговори на рівних, тому козацька старшина легалізувала свої вимоги палкими деклараціями на підтримку православ'я. У такий спосіб боротьбу за свої професійно-групові права було перетворено на широку національно-групову боротьбу» [6, 89]. При цьому польський автор доходить несподіваного висновку, який цілком

знимає історичну відповідальність з польської правлячої еліти: «Можна припускати, що відмова козацькій старшині, яка претендувала (на думку багатьох, заслужено) на шляхетський статус, ішла не від поляків, а від українських магнатів конкурентів за владу, маєтки і вагу в суспільстві. Певний роль у позиціях сейму відігравав також острах перед можливою спілкою короля з Військом Запорозьким, адже козаки завжди підкреслювали, що завдячують своїми правами королівській підтримці» [6, 89]. Твердження автора цілком вкладаються в загальне ідеологічне русло польської історіографії, але не витримують критики відразу за кількома напрямками.

По-перше, сеймові позиції українського олігархічного лобі ніколи не були вирішальними у прийнятті внутрішньополітичної державної стратегії; по-друге, й сама українська князівська олігархія, як зазначалося вище, на 30–40-і рр. XVII ст. вже далеко не мала тієї потуги, що в попередні століття й саме в цей період зникає з історичної арени; по-третє, козацько-селянські повстання придушували не надвірне військо магнатів, як траплялося в 1590-і рр., а держава, за допомогою регулярних частин польської армії, під орудою коронного маршала С. Жолкевського (повстання С. Наливайка і Г. Лободи), коронного гетьмана С. Конєцпольського (повстання гетьмана М. Жмайла), урядові війська виступили проти повстанців гетьмана Т. Федоровича (Трясила) і «антикодацької» акції гетьмана І. Сулими, повстання П. Буга потоппи у крові коронний гетьман М. Потоцький на чолі урядових військ, те саме сталося і в протистоянні з виступами Д. Гуні й Я. Острияна, й під час Визвольної війни Б. Хмельницького.

Тобто, об'єктивно кажучи, мову треба вести не про локальний конфлікт інтересів між старшинською елітою і місцевою князівсько-шляхетською верхівкою, а про перманентну, з невеликими перервами для консолідації сил з обох боків, козацько-селянську війну з Польською державою, яку з українського боку очолили вожді козацтва, з польського – королівська влада й урядові кола, підтримані сенатом і сеймовою більшістю. І корені протистояння нам бачаться значно глибшими, ніж статусне ущемлення прав старшини – лежать вони в економічній, морально-етичній та релігійно-світоглядній травмі, яку нанесли українському суспільству польські «реформи», принесені Люблінською та Брестською уніями.

Докладніше зупинимося і на «загрозі унії між королем і козацтвом», про яку все частіше говорять польські науковці. З нашого погляду, такий аргумент і тоді, і тепер, є скоріше технологічним жупелом у дискусії, ніж фактом, який мав реальні підстави на здійснення. Дійсно, починаючи з 1610-х рр., образ спадкоємця Сигізмунда III – королевича Владислава в уяві запорожців набрав козацького забарвлення й ще більш посилив віру в образ короля [7, 132], що ототожнювався з символом захисника християнської землі від «басурманської» загрози, зі справедливим ставленням до козацьких проблем. Не будемо забувати, що загальну масу козацької спільноти складала біднота, втікачі від знущань і свавілля панів – у її свідомості століттями тримався фетишизований образ «доброго короля» та «піддих панів», які викривляють монарші накази та «створять самочинство», про що запорожці регулярно сповіщали своїх володарів у «жалобах» та «чолобитних» аж до буремних подій Хмельниччини. Більше того, зі зростанням національної самосвідомості та зміною світоглядних орієнтирів, що відбулися з кінця XVI – початку XVII ст. і принесли, у збуджену напру-

женим протистоянням із владою козацьку масу, ідею збройного опору покатоличенню та закріпаченню народу, культ короля «набув нових рис, відповідно до еволюції ціннісних орієнтирів і суспільних домагань козацтва. Тоді король ще й «став» оборонцем православної віри, патроном руського народу (в межах обстоюваної козаками моделі руської ідентичності), а на початку Національно-визвольної війни – натхненниками козаків на повстання» [7, 132]. Б. Хмельницький та старшинська еліта з його оточення, чудово розуміючи внутрішній світ козаків, вдало використала пізніше легенду про т. зв. «санкцію короля» для легітимізації початку війни [8].

Однак польська влада не зуміла обернути такі настрої рядового козацтва собі на користь. Політична верхівка та виборний (елекційний) король були цілком залежні від інтересів і політичної позиції шляхти – своєї головної військової та економічної опори. Відчувши смак надприбутків, що потекли з України повноводною рікою, сеймові лобістські угруповання з числа польських магнатсько-шляхетських кіл, що осіли на українському прикордонні, проводили рішення на свою користь.

Роблячи у правовому полі під тиском обставин, українського сеймового лобі чи тимчасової військово-політичної вигоди, деякі кроки назустріч інтересам козацтва або православної шляхти, король та його оточення майже паралельно приймали ірраціональні рішення й акти, що, навпаки, обмежували їхні права, утискали економічні та релігійні свободи. Якщо послаблення та привілеї у бік українства майже не підкріплювалися фінансово, належним чином не контролювалися, а відтак залишалися половинчастими або й просто паперовими, то дискримінаційні заходи на томість були наполегливими і надзвичайно суворими.

Національна політична еліта є плоть від плоті суспільства – не німим дзеркалом, а найбільш активною та спроможною на дії його часткою. Якщо вона втрачає лідерські якості, то програє у боротьбі з контрелітою та зовнішніми загрозами – подібна трагедія сталася з елітою давньоруською, яку уособлювали численні розгалуження роду Рюриковичів. Не будучи від початку приходу до влади ні православними, ні слов'янами, Рюриковичі змогли піднятися над варязьким космополітизмом, утворивши могутню Київську державу, й українська історія по праву пишається своїми героями-державцями Княжої доби. Проте, наприкінці XIII ст. той-таки космополітизм, що поєднав удільних князів династичними зв'язками й економічними інтересами чи не з усією Європою, завадив їм виявити згуртованість у протистоянні з великим боярством (ми говоримо передусім про Галичину, звідки власне і розпочалося поглинання українських земель іноземцями), а також із експансією агресивних сусідніх держав. Далися ознаки і відсутність у цей період яскравих лідерів зі стратегічним баченням ситуації, і дрібні амбіції, замішані на місцевих інтересах, і переважно угодовська політика у критичні моменти, і, вочевидь, брак патріотизму. В подальшому українська політична еліта, за умов інкорпорації чужою політичною системою, з труднощами та перемінним успіхом ледь змогла вибороти відносну автономію та більш-менш достойні права переважно для себе, але не для суспільства. У цьому ми бачимо головну причину поразки старої еліти і незворотність появи в українському суспільстві, що далеко не завершило ще свій розвиток і історичну місію, еліти нової, козацької. Розрив з глибинною свідомістю і потребами мас призвів до краху

п'єдсталу українських князів і ополячення, подрібнення молодших ліній провідних українських родів, інтегрування їх у чужі державні структури, в кінцевому підсумку – до втрати ролі провідника нації.

Старшинська ж еліта була винятково народною, в загальній масі освіченою, добре загартованою життєвим, дипломатичним, військовим досвідом, патріотичною. Ці якості дозволили козацькій старшині пройти у тяжких війнах з польською державною машиною шлях від корпоративних вимог до ідеї широкої автономії для України, а відчувши свій потенціал, і до виборення української державності. Ідейне зростання лідерів неможливе у тепличних умовах відриву від тіла і прагнень народу – а саме такі процеси спостерігалися у заможному магнатському і шляхетському середовищі, виплеканому за польським зразком. Козацька спільнота мала апробовану часом структуру ієрархії влади й управління, яка стала моделлю нової української держави. Очолити українську націю за невідгідних умов, вона змогла піднятися над вузькостановими інтересами й у критичний момент історії по праву перехопила падаючий прапор національної політичної еліти.

1. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. – К., 2005.
2. Дорошенко Д. *Нарис історії України*. – Т. 1: До половини XVII ст. – К., 1992.
3. Кривошея В.В. *Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр.)*. – Ч. I–II. – К., 1998.
4. Див. докладніше: Мельничук І.А. *Роль прикордонних урядників і старост в організації українського козацтва та виокремлення з козацького середовища власної військової еліти (кінець XV– перша половина XVI ст.)* // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Вип. XXXVI. – Запоріжжя, 2013; Мельничук І.А. *Структурирование к концу XVI в. старшинской элиты Войска Запорожского и политическое значение этого фактора* // *Сб. докладов на X Международной научно-практической конференции, посвященной проблемам общественных наук*. – М., 2013; Мельничук І.А. *Эволюция мировоззренческих и политических позиций старшинской элиты во время казацких войн с Польшей 20–40-х гг. XVII в.* // *History and Historians in the Context of the Time*. – 2013. – Vol. 11. – № 2. – Sochi, 2013.
5. Див., напр.: Петкевич К. *Литовцы, русские, поляки в Польско-Литовском государстве XIV–XVII вв.* // *История и современность*. – Вып. 1. – М., 2005; Петкевич К. *Украина на перепутье. Казацкое государство в XVII в.* // *История и современность*. – Вып. 2. – М., 2005.
6. Суліма Камінський А. *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура* / Пер. з пол. – К., 2011.
7. *Історія українського козацтва: Нариси у 2 т.* / Редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т. 1.
8. Флоря Б.Н. *Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів)* // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – К., 1992. – Вип. 1; Флоря Б.Н. *Отношение казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII в. и на начальном этапе народно-освободительной войны* // *Славяноведение*. – 2009. – № 2.

Melnichuk I.A. Cossack officers as the Ukrainian people new political elite: reasons of state building success (the late XVI – early XVII cent.). In the article are analysed the causes and process of gradual loss by princely-magnate and noble the signs of the Ukrainian society political elite. Is demonstrated the deep inner content of transition to the Cossack officer elite as the national elite.

Key words: political elites, magnates and princes, nobles, Cossack officers